

Inhoudsopgave:

Erkentelijkheid --- 6

Hoofdstuk 1 - Ten geleide --- 9

Hoofdstuk 2 – Prinses --- 15

Hoofdstuk 3 – Jacobi --- 75

Hoofdstuk 4 – Herder --- 139

Hoofdstuk 5 – Goethe --- 151

Hoofdstuk 6 – Lessing --- 175

Hoofdstuk 7 – Kant --- 188

Hoofdstuk 8 - Hamann --- 205

Hoofdstuk 9 – Novalis, Schelegel --- 242

Hoofdstuk 10 – Conclusie --- 264

Samenvattingen:

Duits – Zusammenfassungen --- 270

Frans – Résumé en français --- 275

Russisch - Франц Хемстерхейс и его немецкие друзья --- 283

Fries - Gearfetting yn it Frysk --- 285

Bijlage --- 286

Bibliografie --- 290

Verantwoording --- 298

Curriculum Vitae --- 318

Index --- 319

Erkentelijkheid

Motto: *Gaudet patientia duris* (Volharding verheugt zich in moeilijkheden, Lucanus, 9,403)

Dertig jaar geleden is het dat ik, afgestudeerd aan de Rijksuniversiteit Utrecht in zowel de Franse Taal en Letterkunde als in de Psychologische Sociologie, het plan opvatte om een werkstuk te schrijven dat beide disciplines in zich verenigen zou. Vijf jaar geleden deed zich de gelegenheid voor: Ik kwam een Hemsterhuis-uitgave tegen van Professor Petry uit Rotterdam, die in zijn inleiding schreef dat deze letterkundig filosoof het verdiende om aan zijn volk teruggegeven te worden. Daaraan wil deze thesis een bijdrage leveren.

Het vervaardigen van een Proefschrift is een werk van eenzame arbeid, van volharding en van velerlei vreugdemomenten. De hoogste vreugde kent een mens waarschijnlijk na het diepste verdriet. Honderd keer denkt een promovendus: ik houd er mee op, het is een té ondankbaar werk. In de loop van het derde jaar dat men aan zo'n boek werkt, wordt men er toe gebracht uit tips en goede raad zowel desastreuze als profijtelijke beslissingen te nemen. Desastreuze beslissingen zijn: "Wat in hoofdstuk vier moet naar voren gehaald worden." Het gevolg is dat men knipt en plakt, waarna men zelf als verbaasde lezer in hoofdstuk twee zinsneden leest als: 'Zoals wij in hoofdstuk drie reeds vermeld hebben...' Van bijna dezelfde categorie is de gedachte: 'wat hier in een voetnoot staat moet in de hoofdtekst komen...' Dit leidt, bij het overlezen, tot de conclusie dat de thesis tot een onsamenvattend geheel aan het verworden is. Een veel betere categorie van raadgevingen is als men er toe gebracht wordt het eigen werk een tijd te laten rusten en zich bijvoorbeeld drie maanden te verdiepen in een figuur als Hamann, waarover de laatste jaren de universiteit van Regensburg nieuwere inzichten had gepubliceerd, of om een paar goede historische romans uit de late 18^e-eeuw te lezen. En wanneer men dan, na een bezoek aan een der bibliotheken, of na een zoektocht op de pc een nieuwe ontdekking doet, kan de eenzame vorser menigmaal opnieuw in euforie verkeren. Dit proces, kortom, doet de waarheid beseffen van "Die Zauberflöte: vooraleer men gelukkig kan worden dient men beproevingen te doorstaan."

Tot de herhaalde terugkeer van euforische momenten heeft zeker Professor Paul Pelckmans vele malen bijgedragen. Ik ben hem daar zeer erkentelijk voor. Het is een nieuw gegeven in onze tijd dat samenwerking tussen promotor en promovendus ruim tot zeer ruim vermag plaats te vinden via e-mails over en weer. Deze ruim tachtigjarige promovendus zond vanuit Rotterdam honderden malen een of

meer bladzijden naar Antwerpen en evenzovele malen kwam binnen heel korte tijd een minutieus commentaar. Als ooit hoogachting van een Nederlander voor plichtsbeseft en vakmanschap voor een Vlaming op zijn plaats was, dan is het zeker hier. Paul, ik weet dat ook jij intellectueel genot hebt geput uit wat de Nederlandse filosoof Hemsterhuis in wisselwerking met de grootste Duitse letterkundigen en wijsgeren uit zijn tijd te berde hebben gebracht.

Veel heb ik geleerd van wijlen Dr. Deroy onder wiens leiding ik oorspronkelijk een werk schreef over de psychologische en letterkundige aspecten in "Le Roman de la Rose". Met dankbaarheid en weemoed denk ik terug aan zijn bescheidenheid en aan het vat vol kennis dat hij in zijn hart droeg. Ook aan Wiep van Bunge ben ik dank verschuldigd. Telkens weer bracht hij mij er toe dingen in twijfel te trekken die ogenschijnlijk voor de hand liggen. Grote dank ben ik verschuldigd aan de dames en heren van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Met veel genoegen denk ik terug aan die keren dat ik, per trein, naar de residentie ging en onze veelgeprezen KB bezocht, die zich op slechts één minuut afstand bevindt van de achterzijde van het station. De eerste keren dat ik naar achtergrondinformatie kwam zoeken vroeg ik beleefd of ik even van hun tijd mocht vragen en ik deed dat met het boek van Brummel in de hand, de eerste biografie van Hemsterhuis. Geestelijk met dit boek gearmd stapte ik naar binnen omdat Brummel jarenlang de roemrijke Directeur van de Nederlandse Koninklijke Bibliotheek is geweest. Maar allengs was die introductie niet meer van node. Wie wat vaker deze schatkamer betreedt, weet dat hij altijd kan vragen om planken vol degelijk gecategoriseerde kennis te mogen raadplegen. Dezelfde welwillendheid heb ik ondervonden van de vaak jonge medewerkers van de Universiteitsbibliotheek van de Erasmus Universiteit in Rotterdam en een schier eindeloos geduld van de dames van het Rotterdams Leeskabinet.

Zij hadden er kennelijk genoeg in dat een septuagénaire, ja een octogénaire, zoveel genoeg beleefde aan werken.

*Voor (hulp bij) de vertalingen van de samenvattingen ben ik dank verschuldigd aan Jacqueline Payen, *palmes académiques* uit Salon-de-Provence, aan vriend Pierre Hamel uit Créteil (*ce puits inépuisable d'anecdotes historiques*) voor het Frans, aan Ernst Oberender voor het Duits, en aan Titia Saarloos en Jantsje Post voor het Fries. Tenslotte ook aan Evgenia Volkova, mijn lerares Russisch van het Krim Gymnasium te Evpatoria. Achterneef Christiaan heeft mij bijzonder goed bijgestaan met het speuren naar komma's en punten in de bibliografie en in de Duitse teksten. Kasper Stolk opende voor mij telkens nieuwe perspectieven in het hanteren van Word, waardoor ik in staat bleek het gehele proefschrift zelf, met boetnoten, kopteksten en wat niet al, voor de drukker gereed te maken.*

Rest mij vooral ook Ria te bedanken die, zelf blijk gevend van doorzettingsvermogen op haar eigen terrein als bestuurder, mij steeds heeft aangemoedigd, door te zetten. Prof Hans Becker, een der beroemdste Nederlanders wiens spreuk 'use it or loose it' mij dagelijks tot steun was, mag ik gelukkig tot mijn vrienden rekenen. Ik vermoed dat Humanitas trots is op de promotie van één der leden haar extended family....

'Elk voordeel heb ze nadeel' is een uitspraak van een bekend Nederlander. Het nadeel van het gereed komen van een proefschrift zou kunnen zijn dat er geen werk meer overblijft. Welnu, deze vrees is ongegrond: Er is nog veel onontgonnen terrein te verkennen rond andere aspecten van het leven van de bekende filosoof Hemsterhuis uit dit Nederlandstalige gebied. Ondergetekende hoopt dan ook dat het hem nog gegeven zal zijn hieromtrent enkele artikelen te publiceren.

Anton de Man

Hoofdstuk 1

Ten Geleide

A. Hemsterhuis

De filosofie van Hemsterhuis

Het verschijnen van brievenbundels van Hemsterhuis in de eerste jaren van de 21^e-eeuw noopt tot een heroverweging van diens leven. Zijn draai naar het Oosten blijkt van groter invloed te zijn geweest dan tot dan toe werd gezien. Zeker, De Friese Nederlander schreef in de Franse Taal. Maar door zijn levensgeschiedenis met Prinses de Gallitzin, zo blijkt uit zijn brieven, zijn de Duitse vertalingen van zijn teksten tot grote bloei gekomen.

In biografieën was het tot nu toe veelal de gewoonte om het standpunt te verwoorden dat Hemsterhuis de kracht heeft gemist om een volledig systeem te ontwerpen.¹ In dergelijke termen spreken Brummel en Moenkemeijer en bij Jan en Annie Romein² valt te lezen dat alles in de achttiende eeuw van mindere kwaliteit was dan alles in de zeventiende eeuw. Men ging er meer vanuit dat Hemsterhuis over een aantal losse onderwerpen een filosofisch standpunt had geformuleerd, en dan nog alleen maar op verzoek van anderen. Het staat te bezien of die opvatting gehandhaafd kan worden. Uit de werken van Hemsterhuis komen immers een aantal standpunten naar voren die, de briefwisselingen en de dagboeken van tijdgenoten in acht genomen, wel degelijk met elkaar samenhangen.³ Een belangrijk argument daarin is ook, dat hij in de laatste jaren te ziekelijk was om werken voor druk gereed te maken, maar dat hij, juist in de laatste jaren voor zijn dood, in brieven⁴ heel verduidelijkend is geweest omtrent de eenheid in zijn ideeën. Hieronder worden enige van zijn standpunten in hun samenhang aangehaald, waarbij de topics die hij het vaakst herhaalde, of waar hij het meest de nadruk oplegde, de meeste aandacht zullen krijgen.

Om te beginnen gaat Hemsterhuis er vanuit dat de mensen slechts vijf zintuigen weten te gebruiken. Daardoor zien zij van de wereld en van het heelal maar één

¹ Brummel, 1925 en Moenkemeijer, 1975

² Romein, Jan en Annie, 1938, nw uitgave 1971, blz. 68-97

³ Melica, Claudia; Petry, 2001

⁴ Fresco, 2008

bepaald aspect.⁵ De mensen zouden van het heelal ook de achterkant en de zijkan-
ten kunnen zien indien zij meer zintuigen dan die vijf zouden gebruiken. Daarmee
zou men ook meer te weten komen over hoe het opperwezen is. De manier om meer
zintuigen te gebruiken, ligt om te beginnen bij het veelvuldig gebruik van het zesde
zintuig en dat is het morele orgaan. Door dit voortdurend te gebruiken ⁶ en de wil
te hebben zichzelf te vervolmaken, kan het doel worden bereikt: dichterbij de God-
heid te komen. Het morele zintuig bestaat wel degelijk en is volkomen gelijk aan de
andere vijf zintuigen. Elk zintuig heeft een toegangspoort nodig: zo moeten de
ogen een oogzenuw hebben en een voorwerp om naar te kijken, en met de oren is
het *mutatis mutandis* ook zo gesteld. Het morele zintuig heeft als zenuw en als
voorwerp het contact met medemensen nodig. Als men zich nu wil vervolmaken
dient men bij alles wat er gebeurt direct af te wegen wat er goed en kwaad aan is.

De ziel van de mens heeft vier vermogens: verstand, vermogen om iets te “willen
willen”⁷, fantasie om twee dingen te combineren (dus de mogelijkheid om via zijn
verbeeldingskracht een nieuw verband te leggen dat tot dusver niet gezien was) en
morele kracht. Nu kan elk van deze vier zwak of sterk ontwikkeld zijn. Zo bestaan
er mensen met een zwak verstand en een sterke wil. Er zijn anderen met een sterk
verstand en een zwakke wil. Dit levert minimaal 32 soorten mensen op, en dan
heeft men nog niet eens de mogelijkheid benut om te kalibreren: Tussen ‘sterk’ en
‘zwak’ kan men nog een geheel continuüm plaatsen. Het is nu ideaal als elk mens
probeert zich te vervolmaken, maar het is wel duidelijk dat mensen van een bepaal-
de categorie misdadigers zullen zijn. Men moet die mensen niet bestraffen, want
niemand op aarde heeft het recht om rechter te zijn. Er zijn dan ook, om de schade
te beperken, maar twee remedies: hopen dat een misdadiger zichzelf zal ophangen,
en ervoor zorgen dat zo iemands verstand op een laag niveau blijft staan door hem
niet te onderwijzen.

De mens heeft de neiging ogenblikkelijk de samenhang te willen begrijpen van een
voorwerp. Daarom moet de definitie van schoonheid zijn “een beeldhouwwerk of
een schilderij is mooi als de kijker in een minimum van tijd een maximum aan
samenhang kan ontdekken.” Elk onderdeel moet dus aan die samenhang meewer-
ken: Als men een beeld maakt van iemand die op het punt staat een kind te ver-
moorden, moet op het gezicht al te zien zijn of dat al gebeurd is of dat hij de mis-
daad nog moet gaan volbrengen. Wie wil uitbeelden dat Laocoon pijn heeft, moet
dat niet slechts op het gezicht laten zien, maar ook op de arm van het beeld. Een

⁵ Brummel, 1925, blz. 128; Mauthner (Lessing), 1910, blz. 503

⁶ Petry, 2001, blz. 69

⁷ Petry, 2001, blz. 625

arm van iemand die vreugde beleeft dient anders te zijn dan de arm van iemand die lijdt.

Indien mensen hun morele orgaan goed gebruiken, gaan zij vanzelf hun best doen om een bepaalde tak van wetenschap te ontwikkelen. Er is een perihelium en er is een aphelium: "De menselijke geschiedenis draait in een ellips rond om het geluk. Dat betekent dat de mensheid soms een paar eeuwen dicht bij het geluk is en dan weer ver daarvan af. Om de paar eeuwen nu komt er één wetenschap naar boven drijven, die dan grote vooruitgang boekt, in de achttiende eeuw de mechanica-wetten van Newton en de ontwikkeling van de lenzen voor kijkers en microscopen. Hoe meer de mens aan zelf vervolmaking doet, door middel van het gebruik van zijn morele orgaan, des te vaardiger wordt hij en zal hij de zintuigen die hij heeft beter leren aanwenden en daardoor meer begrijpen. Bovendien zal hij op den duur de zintuigen die in hem sluimeren tot ontwikkeling kunnen brengen en beter weten hoe de Godheid is."

B. Globaal aperçu van het Duitse intellectuele landschap in de late XVIII^{de} eeuw.

Het streven van de romantische schrijvers in dit tijdvak is wel gekarakteriseerd als het streven naar oneindige persoonlijke ontwikkeling, strijdend voor onbeperkte individualiteit: Ieder heeft zijn taak die slechts door hem kan worden volbracht.⁸

De geestdrift voor de filosofie van Hemsterhuis is in deze tijd in Duitsland algemeen: August Wilhelm Schlegel,⁹ Friedrich Schlegel en hun vriend Novalis vermelden dit uitdrukkelijk en herhaaldelijk, Jacobi vertaalt zijn Alexis, Herder zijn brief over het verlangen, Hamann beveelt hem bij een prominente uitgever aan. Aan Sophie von Laroche wordt uit Hemsterhuis voorgelezen, Schleiermacher¹⁰ lijkt diens geest te doen voortleven in zijn denkbeelden over geloof en Godsdienst.¹¹

In de laatste decennia zijn de opvattingen in de secundaire literatuur over dit Duitse tijdvak verhelderd.¹² Zo heeft Beiser¹³ deze periode van sociaalpsychologische kanttekeningen voorzien en Pinkard¹⁴ heeft het zicht op bovengenoemde

⁸ Brummel, 1925, blz. 297; Haym, 1918,1923;Brandes,Georg, 1922;Cysarz, 1921; Kluckhohn, 1924.

⁹ Schlegel W.A., 1846,VII,blz. 119;Walzel O.F., 1890, blz. 91

¹⁰ Bulle, F, 1911, blz. 28

¹¹ Brummel, 1925, blz. 299 en blz. 305

¹² Vries, E,, Kleemans, J.,Goossen, P., 2004-2009

¹³ Beiser, Frederick, 2003

¹⁴ Pinkard, Terry, 2002